

НОВА МЕТОДИКА АТРИБУЦІЇ І КЛАСИФІКАЦІЇ ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ

Матеріали з підкурганних поховань ямної культури, що займають чільне місце в колекціях музеїв здебільшого міст східного і південного регіонів України, є об'єктом наукових досліджень багатьох музейних фахівців. Успіх цієї роботи багато в чому залежить від перших кроків дослідження, – тобто від того, на яких засадах здійснюється атрибуція і класифікація поховань. Отож, існує потреба у нових обґрунтованих пропозиціях щодо цієї проблеми, яка в своїх основних рисах перебуває на рівні кінця 30-х рр. ХХ ст., коли О.А. Кривцова-Гракова були запропоновані основні методологічні принципи її вирішення [Кривцова-Гракова, 1938].

В.А. Городцов першим розділив ямні поховання на дві обрядові групи: скорчені на спині з припіднятими в колінах ногами і скорчені на боку [Городцов, 1907]. Такої ж класифікації дотримувалась і О.А. Кривцова-Гракова [Кривцова-Гракова, 1962]. Але, якщо В.А. Городцов фактично застерігав від безумовного віднесення до першої групи тих поховань, де кістяки фіксувалися на спині, зробивши при цьому дуже важливе спостереження, що у похованих цієї групи «руки во всех случаях лежат свободно по бокам туловища» [Городцов, 1907, с. 219], то О.А. Кривцова-Гракова, визначивши позицію кістяків як головний і єдиний критерій розділення поховань на дві групи, вже не мала сумнівів щодо можливості саме такого вирішення проблеми. Згідно з цією методикою атрибуції, у всіх випадках, де кістяки фіксувалися на спині, слід було вважати, що похованих клали на спину з першопочатково припіднятими в колінах ногами; друга група формувалася за рахунок поховань, де кістяки відповідно фіксувалися на боку [Кривцова-Гракова, 1962, с. 11]. За методикою атрибуції поховань О.А.Кривцова-Гракова фактично ототожнювалася фіксована позиція кістяка з першопочатковим положенням похованого, котрі не завжди співпадають,

що перетворило подальшу класифікацію похованих на класифікацію кістяків. Таке ототожнення зробило зайвим розробку методики реконструкції першопочаткового положення похованих, оскільки фіксована позиція кістяка, як вважали, вирішувала всі проблеми. Внаслідок цього в деяких узагальнюючих описах обрядових груп зустрічаються вказівки, що до цих груп належать, наприклад, поховання з кістяками, котрі лежать на спині, або на боку [Шапошников, 1985, с. 348], а в таблицях можна виявити графу, яка висвітлює не положення похованого, а позицію кістяка [Шапошников, 1985, рис. 97, 98, с. 344, 346–347]. Вивчати поховальний обряд, беручи до уваги фіксоване положення кістяків, можливо лише в тому випадку, коли воно буде відповідати першопочатковій позиції похованого. За такої умови процедура її реконструкції можна опустити. Наприклад, немає необхідності в її розробці для витягнутих поховань. Однак для ямних поховань обох груп така методика необхідна, бо для археології як науки об'єктом дослідження має бути реконструйоване першопочаткове положення похованого, а не фіксована позиція кістяка, різниця між котрими може бути величезною [Никитенко, 1989; Нікітенко, 1996; Никитенко, 1999, с. 12–14].

Рівень об'єктивності існуючої системи атрибуції поховань ямної культури ілюструє ситуація, коли скорчені на боку поховання внаслідок природних процесів розверталися на спину і під час розкопок фіксувалися в такій вторинній позиції. Якщо в цих випадках застосувати методику атрибуції за О.А. Кривцовою-Граковою, то такі поховання слід віднести (і вони відносяться вже впродовж 70-ти років) до типу поховань скорчених на спині з припіднятими в колінах ногами, що є хибним. Наразі немає жодної достеменною системи атрибуції поховань, котра вирішувала б цю проблему в інший спосіб. Це є причиною виникнення вкрай негативної і неприпустимої ситуації –

змішування різнообрядових поховань і разом з тим – поховального інвентаря, даних стратиграфії, антропології тощо. Як наслідок, перша група поховань, котру завжди розглядали як однотипні поховання з одноманітним обрядом (на спині з припіднятими в колінах ногами), насправді завжди являла собою змішаний масив, в котрому до дійсно реальних поховань на спині з припіднятими ногами було віднесено (і продовжує відноситися) багаточисленні відозмінені (з розвернутим на спину тулубом) поховання на боку. Тому не випадково, що поєднання цього змішаного масиву поховань з дійсними похованнями на боку і створює ілюзію їх культурної подібності, хронологічної близькості і приналежності до єдиної культури.

Останнім часом широко застосовується реконструкція першопочаткової позиції похованого за положенням ступнів кістяків. Існує переконання, що якщо ступні ніг зафіксовані «на підшві», то ноги похованого першопочатково були припідняті колінами вверх (перша група), а якщо «на ребрі», то їх слід відносити до поховань, скорчених на боку (друга група). Але такий підхід тільки ускладнює проблему. Наприклад, не можна виключити ситуацію, коли припідняті в колінах ноги похованого, завалюючись вбік ще до розпаду зв'язок, тягнуть ступні за собою в позицію «на ребро». Це дає хибну можливість розглядати такі поховання як скорчені на боку. І навпаки, ступні, що лежать «на ребрі», після розпаду зв'язок можуть розвернутися у позицію «на підшву». За цією ознакою, ці поховання помилково відносяться до групи скорчених на спині. Що такі зміни у положенні ступнів дійсно відбуваються, свідчать поховання, де одна ступня кістяка фіксується «на ребрі», інша – «на підшві».

Часто поховання, ноги котрих лежать на боку, руки – на животі або тазі, а тулуб зафіксовано нахиленим на дно ями, відносяться до окремої групи поховань, «на спині з поворотом на бік» [Дергачов, 1984, с. 37–39], котрі деякі дослідники розглядають як «типично боковые погребения с последующим опрокидыванием (тулубу – Н.М.) на дно ямы» [Каменецкий, 1986, с. 138–146].

Отже, розробка нової методики реконструкції першопочаткового положення померлих у похованнях ямної культури залишається актуальною. За основу рішення цієї проблеми необхідно взяти простий і всім зрозумілий принцип, котрий не викликав би жодних заперечень. Цей принцип полягає в тому, що для вивчення обряду поховань першої групи необхідно спиратися лише на такі з них, у яких припіднятність зігнутих у колінах ніг небіжчиків є безперечним фактом. Це, по-перше,

поховання, в котрих ноги кістяків, всупереч тому, що у всіх без виключення випадках перекриття падає всередину могили, все ж зберегли першопочаткову припіднятність, тобто знаходились *in situ*, і, по-друге, поховання, в котрих кістки ніг впали назустріч одна другій, тобто безумовно першопочатково були припідняті в колінах. Такі поховання опубліковані в кількості біля трьох десятків. Незмінні риси обряду цих «еталонних» поховань і будуть характерними для всієї першої групи взагалі. Цим вони відрізнятимуться від поховань, скорчених на боку, тулуб котрих розвернуто на спину.

«Еталонні» поховання знаходяться в доволі просторих прямокутних ямах з вохрою на дні; орієнтація їх не стійка. Перелічені риси обряду не можна розглядати як відмітні ознаки, тому що вони зустрічаються і в похованнях, скорчених на боку. Єдине, що звертає на себе увагу, – це завжди витягнуті вздовж тулуба руки, що і є однією із закономірних ознак обряду поховань першої групи. З огляду на це, точка зору, яка стверджує, що в даній групі руки можуть бути не тільки витягнуті, а й зігнуті і знаходитися на тулубі похованого, є хибною. Відтак, слід поставити питання про виключення зі складу першої групи тих поховань, де кістяки лежать на спині, а руки зігнуті і знаходяться на ньому, а також вилучити разом з ними їх численний матеріал, котрий розглядається як такий, що належить похованням з припіднятими ногами.

Аналіз обряду «еталонних» поховань вказує ще на одну ознаку, на підставі якої можлива об'єктивна реконструкція першопочаткової позиції ніг. Це те, в якому місці по відношенню до осі похованого (умовне продовження лінії хребта) знаходяться їх ступні. В «еталонних» похованнях вони у всіх випадках без виключення лежать обабіч осьової лінії. Це й зрозуміло, бо таке розміщення ступнів піднятих у колінах ніг підвищує рівень їх стійкості. Встановити припідняті в колінах ноги на ступні, котрі відсунуті вправо або вліво від осьової лінії, так, щоб, наприклад, права ступня зайняла місце лівої і навпаки, неможливо через зміщення центру ваги ніг і виникнення при цьому т. зв. «крутящого моменту», котрий неминуче повалить їх, не даючи можливості виконати вимоги поховального ритуалу. Ноги не заваляться, коли їхні ступні поставлені з обох боків осьової лінії похованого, тобто в місці, котре можна визначити поняттям «поперечна межа стійкості». Якраз у цій зоні і знаходяться ступні ніг «еталонних» поховань. Таким чином, якщо при позиції тулуба на спині ступні фіксуються поза «межею поперечної стійкості», слід вважати, що

ноги в таких випадках першопочатково укладалися вбік вже під час інгумації, а самі поховання до першої групи не мають відношення.

Було встановлено, що в «еталонних» похованнях ступні ніг знаходяться або недалеко від тазу, або відсунуті від нього на відстань, що дорівнює приблизно довжині хребта, тобто знаходяться в межах ділянки, позначеної далі поняттям «поздовжня межа стійкості». Це пояснюється тим, що тільки в цих межах, розігнувши гомілкостопний суглоб «до упору», можна було поставити ноги цілком на подошву. За цією межею ноги можна було встановити тільки на п'ятки, носок при цьому відривався від землі, або на подошву, підризавши сухожилля суглоба, що в ямний час не практикувалося, тобто не входило до вимог поховального ритуалу. Місцезнаходження ступнів у поздовжній межі стійкості є ще однією характерною ознакою обряду поховань першої групи. Якщо ступні кістяків знаходяться далі цієї межі, то незалежно від того, як фіксуються ноги (слабоскорчені покладені на боку або слабозсунуті в колінах, віддалено нагадуючи «ямний ромб»), реконструкція їх першопочаткової позиції колінами вверх неможлива.

«Еталонні» поховання являють собою лише невелику частину поховань першої групи. До неї можливо віднести ряд поховань на спині з ромбоподібною позицією ніг. Є загальноприйнятим, що якщо ноги кістяків знаходяться у такій позиції, то першопочатково вони завжди були припідняті в колінах, з чим не можна погодитися. Першопочаткову припіднятність ніг, можна визначити лише на основі наведених вище ознак обряду «еталонних» поховань: тулуб лежить на спині з витягнутими на дні ями руками, а ступні ніг знаходяться в межах поперечної і поздовжньої межі стійкості. Тільки в таких випадках по аналогії можна стверджувати, що ноги в ромбоподібній позиції першопочатково були припідняті.

Якщо кістяк лежить на спині з витягнутими руками і зігнутими вбік ногами, ступні котрих знаходяться за обома межами стійкості, то в такому разі слід вважати, що ноги першопочатково не були припідняті в колінах, але були покладені зігнутими вбік вже під час інгумації. Тобто маємо зовсім новий обряд поховання ямної культури, коли померлого з витягнутими руками клали на спину, а його зігнуті в колінах ноги – вбік (третя група). До цієї групи також слід відносити поховання в котрих: 1) кисть витягнутої зверху тулуба руки знаходиться на кістках ніг, що лежать на боку, 2) ноги «переплетені» в гомілкових і стегнових кістках, 3) ступні ніг розміщені по одній лінії, тобто пальці задньої

торкаються п'яточною кісткою передньої, 4) ступні лежать одна на другій.

Перераховані ознаки не дають одначе можливості виділити поховання третьої групи в її повному об'ємі. Матеріал показує, що при здійсненні цього обряду ступні ніг, що укладалися вбік, могли розміщуватися обабіч осової лінії, тобто знаходилися в межах поперечної стійкості. В таких випадках поховання першої групи з першопочатково припіднятими, але потім упавшими разом вбік ногами, і третьої групи з ногами, що укладені вбік, будуть фіксуватися в абсолютно однаковій позиції: тулуб на спині, руки витягнуті, зігнуті разом ноги знаходяться на боку, а їхні ступні – в межах поперечної стійкості. Запропонувати якийсь метод їх розпізнавання неможливо. Такі поховання випадають зі сфери об'єктивної атрибуції, і їх необхідно виділити в окрему четверту необрядову (змішану) групу.

У першій групі руки завжди витягнуті зверху тулуба, отож поховання, де кістяки лежать на спині з витягнутою однією і зігнутою другою рукою, ліктьова кістка якої лежить уперек грудної клітини, живота або таза являють собою зовсім інший обряд. Мова йде про відозмінені поховання, що спочатку знаходилися на боку, а потім були розвернуті на спину. Рука, що лежить на тулубі, – невід'ємна ознака таких поховань. За І.С. Каменецьким, якщо рука фіксується на скелеті, то це надійно вказує на першопочаткове положення похованого на боку [Каменецький, 1986, с. 138–146].

Нова система атрибуції ямних поховань, що пропонується, різко змінює їх кількісне співвідношення в групах. Перша група зменшується за рахунок вилучення з неї відозмінених «бокових» поховань. Виявилось, що поховань першої групи в курганах набагато менше, ніж це рахувалося за існуючою методикою атрибуції, коли до неї відносилися всі поховання з кістяками на спині. Відповідно змінюється і кількість інвентаря в групах.

Таким чином, вирізняються замість двох три групи поховань, котрі відповідають трьом типам поховальних обрядів – скорчені на спині з піднятими в колінах ногами (перша група), скорчені на боку (друга група), скорчені на спині з укладеними вбік ногами (третя група). Четверту (змішану) необрядову групу складають невизначені поховання першої і третьої груп.

Запропонована тут методика атрибуції і класифікації ямних поховань дозволяє, як вважаємо, по-новому підійти до вирішення практично всіх проблем ямної культури, оскільки дає можливість поглянути на них з іншого ракурсу і поставити під сумнів висновки, котрі виглядали

непохитними. Нами встановлено, що в курганах з основним похованням на боку, впускними бувають лише такі ж самі, або поховання третьої групи; якщо останні були основними в курганах, то вони є впускними разом з похованнями другої групи. Отже, виявляється, що поховання другої і третьої груп хронологічно сумісні. Така ж ситуація помічена і в колективних могилах. Якщо в них присутнє поховання на боку, то підзахороненими бувають такі ж самі, або поховання третьої групи і навпаки. Перша група виявилася майже безінвентарною. Численний інвентар, котрий помилково було віднесено до неї, належить похованням на боку, або на спині з зігнутими і покладеними вбік ногами. Різниця в номенклатурі інвентаря між останніми групами не простежується.

Все це дає підґрунтя стверджувати, що поховання з припіднятими ногами, з одного боку, і поховання на боку і з укладеними вбік ногами,

з другого, становять собою дві хронологічно послідовні групи, а не хронологічно сумісні, як звичайно вважають. Це ставить під сумнів існуючі точки зору про довготривале співіснування поховань першої і другої груп, про трансформацію поховань з припіднятими ногами в поховання на боку і, нарешті, про приналежність їх єдиній ямній культурі. Хронологічна несумісність і різниця в інвентарі, відсутність у першій групі молоточкоподібних шпильок, пронізей, посуду т. зв. пізньоямного типу тощо, котрі виявилися матеріалом поховань на боку і з укладеними вбік ногами, дають підстави припустити існування двох археологічних культур. Одна з них, котру можна позначити як «скадовська культура», представлена похованнями на спині з припіднятими в колінах ногами, друга, – «городцовська» пов'язана з боковими похованнями і похованнями з укладеними вбік ногами. Вони слідуєть одна за одною в часі, змінюючи одна одну.

ЛІТЕРАТУРА

Городцов В.А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии, 1903 года // Труды XIII АС. – М.

Дергачев В.А. 1984. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. Кишинев.

Каменецкий И.С. 1986. Код для описания погребального обряда (часть вторая) // Археологические открытия на новостройках. Древности Северного Кавказа. – Вып. 1. – М.

Кривцова-Гракова О.А. 1938. Генетическая связь ямной и катакомбной культуры // Труды ГИМ. – Вып. 8. – М.

Кривцова-Гракова О.А. 1962. Погребения бронзового века и предскифского времени на Никопольском курганном поле // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 115. – М.

Никитенко М.М. 1989. К методике реконструкции первоначального положения погребенных в древнеямных захоронениях Юга Украины // Проблемы истории археологии давнього населення Української РСР. – Тези доповідей XX Республіканській конференції в Одесі в 1989 р. – К.

Нікітенко М.М. 1996. Реконструкція первісного положення похованих в давньоямних могилах і їх класифікація // Археологія. – № 2.

Никитенко М.М. 1999. К проблеме атрибуции и классификации ямных захоронений // Матеріали IV Регіональної наукової конференції «Історико-етнографічні дослідження південної України». – Ч. 5. – Запоріжжя, 1999.

Шапошникова О.Г. 1985. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К.

M.M. Nikitenko

NEW METHODOLOGY OF ATTRIBUTION AND CLASSIFICATION OF BURIALS OF PIT-GRAVE (YAMNA) CULTURE

Summary

The proposed methodology of study of pit-grave (yamna) culture burials enables approaching practically to all bounded problems in a new way, e.g. to divide neatly the burials in accordance with their funeral rites, and to mark out the third group of burials. This latter is characterized by position of dead on a back, with stretched hands and bended knees, and legs not raised, but stacked sideways.